

השומרון

זה הוא המשך למאמר הקודם והפעם נדבר על הכותרת "**הרי גופנה ארץ המורדים**" נדבר על המקום בו פוצלה הממלכה, למקום בו פרץ המרד החשמונאי והמכנה המשותף הוא שוב אותם הרים המאפשרים את אותה עצמאות הנדרשת לבניית מרידה בשלטון המרכזי ואותם הרים המאפשרים בנייתו של עם על כך ועוד במאמר זה.

הצֶרְדָה: המקום שבו החל פיצולו של עם ישראל

המקום בו נזרעו הזרעים לפיצול ממלכת ישראל הוא חורבת צֶרְדָה – עירו של ירבעם בן נבט אשר מרד ברחבעם, בנו של שלמה המלך. זהו המקום בו התחיל סיפורו המרתק של ירבעם בן נבט – המורד שהפך למלך ישראל.

שלוחת "הסכין" בירידה מצרדה.

היכן היא הצרדה?

"וַיִּרְבְּעֵם בֶּן נִבְט אֶפְרָתִי מִן הַצֶּרְדָה וְשֵׁם אִמּוֹ צְרוּעָה אִשָּׁה אֱלִמְנָה עֶבֶד לְשָׁלְמָה וַיָּרֶם יָד בַּמֶּלֶךְ" (מלכים א', י"א, כ"ו). פסוק זה, המתאר את תחילת מלכותו של מלך ישראל ירבעם, הוא המקום היחיד במקרא בו מופיעה המילה "צרדה". אזכור נוסף של צרדה נשתמר גם בשמו של התנא המפורסם יוסי בן יועזר איש צרדה, אשר היה ראש הסנהדרין במרד החשמונאים. היכן היא אותה צרדה? האם צרדה של ירבעם בן נבט היא אותה צרדה של יוסי בן יועזר?

על מנת לזהותה יש צורך להבין את השם "הצרדה". מרבית השמות המקבילים את ה"א הידיעה, כגון הרמתה, הגבעה, העי, הסלע, מתארים את מקומו של היישוב בנוף סביבתו ואת המבליט והמיוחד אותו מיישובים אחרים. במקומות כגון "הגבעה" ו"הרמה" ברור לנו מה עלינו לחפש בשטח, אולם פירוש השם "הצרדה" אינו מן הקלים. מילון בן-יהודה נעזר במשנה המפורסמת (יומא ס"א, משנה ז') "ביקש [כוהן גדול] להתנמנם, מכים לפניו באצבע צרדה - ואומר איזו היא אצבע צרדה, זוהי אצבע גדולה של ימין".

פירוש טור סיני מוסיף: "צרוד, צריד - חשוף וגרוד בלי תוספת תיבול. אצבע צרדה - על שום שחשופה מטבעות, וגם את המקום צרדה יש לבאר כמקום ארץ חשופה גרודה ויבשה". כך פירש טור סיני מבלי להכיר את מיקומה של הצרדה. ניבא ולא ידע מה ניבא.

מבצר צרדה

ואכן, בסקר הארכאולוגי הגדול שערך משה כוכבי ב-1973 באזור אפק אנטיפטרוס, הוא מגיע לאזור ואדי צרדה, הלוא הוא נחל שילה. באזור זה הוא מוצא כתשעה אתרים ישראליים מתקופת המלוכה, כשבמרכזם האזור של עין צרדה. בעת שהיה בח'רבת בלאטה, שסקר אולברייט, נשא את עיניו מעלה, וזיהה בראש המצוק, כ-200 מ' מעליו, את "ח'רבת בנת בר".

ח'רבת בנת בר, השוכנת בראש הצוק שמעל ואדי צרדה, שוכנת בשיא טופוגרפי שמובדל מעל סביבתו במצוקים ובמדרונות תלולים. בשני המקומות היחידים שבהם ניתן לעלות לאתר נבנו מצודות שמירה גדולות לשמירה על הדרך. באתר שרידי מבנים רבים ושרידים של מתקנים חקלאיים רבים (גתות, בתי בד, בורות מים). ח'רבת בנת בר, אם כן, היא אתר מבוצר היטב השוכן בלב קבוצה של אתרים מתקופת מרד ירבעם ומתאימה מאוד לזיהוי "הצרדה". ואכן, למתבונן מהצד יראה הצוק הבודד של צרדה כאצבע חשופה גרודה ויבשה.

וצרדה של ימי בית שני – היכן היא? רוב המקומות בעלי אותו השם מתקופת בית ראשון שימרו את מיקומם המדויק בשטח, שכן עולי בבל השבים מן הגלות שבו לאותם המקומות ושימרו את אותם השמות. עקב כך סביר להניח שגם עירו של יוסי בן יועזר איש צרדה הייתה בח'רבת בנת בר או בסביבתה. ואכן חרסים מהתקופה החשמונאית נמצאו בחורבה, **וייתכן שעירו של יועזר שכנה בחורבת בלטה, החורבה הגדולה למרגלות צרדה של ימי בית ראשון.**

בספרות המודרנית כתבה הסופרת יוכי ברנדס את עלילת הספר מלכים ג' סביב העיר צרדה המקראית.

הפרסה של נחל שילה ובליבה חורבת בלטה - צרדה של ימי בית שני.

המורד שהפך למלך

על פי המקרא צרדה איננה רק עיר הולדתו של ירבעם. ירבעם מבצר את הצרדה, הופך אותה לבירת הפלך, וממנה מרים את נס המרד. מקורות קדומים אלו יכולים להסביר את ביצורי הדרכים ששמרו על מבואות הכפר, שכן לא מדובר בעוד כפר אפרתי קטן אלא בקן הנשרים ממנו החל ירבעם בן נבט לארגן את המרד במלכות שלמה האדירה.

האיש שהצליח לסחוף את העם בשכם נגד מלכות רחבעם בן שלמה, הצליח גם לסחוף את העם כולו אל מול המקדש בירושלים, ובנה מקדשי גבול בבית אל ובדן. זהו ירבעם אשר בו ובמעלליו נעסוק.

מרד ירבעם בשלמה

פרק י"א במלכים א', המתאר את ירבעם לראשונה, מתחיל בגורם לעלייתו על דפי ההיסטוריה. כך מתחיל פסוק א': "וְהַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה, אָהֵב נָשִׁים נְכָרִיּוֹת רַבּוֹת--וְאֶת-בֵּת-פְּרָעָה".... הוא אהב גם "מוֹאֲבִיּוֹת עַמֻּנִיּוֹת אֲדָמִיּוֹת, צִדְנִיּוֹת חֲתִיתִּי". הדבר היה חטא בעיני ה' כי הן "אָכַן יִטּוּ אֶת-לִבָּבָם, אַחֲרֵי אֱלֹהֵיהֶם" – חד וחלק!

שלמה אהב לעבור על איסור זה והיו לו "לוֹ נָשִׁים, שָׂרוֹת שְׁבַע מְאוֹת, וּפְלִגְשִׁים, שְׁלֹשׁ מְאוֹת", ולכן אלוהים אומר לו כי "קִרְעַ אֶקְרַע אֶת-הַמַּמְלָכָה מֵעַלְיָךְ". אלוהים עושה עמו חסד ואת העונש הוא משהה לאחר מותו (בגלל יחסו הטוב לאביו דוד). ואכן עוד בתקופת שלמה קמים לו שלושה מורדים (המכונים "שטנים"). הדד האדומי - מדרום מזרח, רזון בן אלידע - מצפון מזרח, וירבעם בן נבט - מצפון ליהודה - אך בתוך ממלכת שלמה עצמה. ברקע למורדים אלו עומדת האויבת הגדולה משכבר – מצרים.

כך מתחיל סיפורו של ירבעם במלכים א', י"א: "כֹּה וַיִּרְבְּעָם בֶּן-נְבַט אֶפְרַתִּי מִן-הַצִּדְדָה, וְשֵׁם אִמּוֹ צִרְעָה אִשָּׁה אֲלֻמָּנָה, עֶבֶד, לְשִׁלְמָה; וַיֵּרָם יָד, בְּמֶלֶךְ. כִּי זֶה הַדָּבָר, אֲשֶׁר-הָרִים יָד בְּמֶלֶךְ: שְׁלֹמֹה, בָּנָה אֶת-הַמִּלּוֹא--סָגֵר, אֶת-פֶּרֶץ עִיר דָּוִד אֲבִיו. כֹּחַ וְהָאִישׁ יִרְבְּעָם, גָּבוֹר חֵיל; וַיֵּרָא שְׁלֹמֹה אֶת-הַנֶּעֱר, כִּי-עָשָׂה מְלָאכָה הוּא, וַיִּפְקֵד אוֹתוֹ, לְכָל-סָבֵל בֵּית יוֹסֵף". ברור שהדברים אינם מובאים בסדר כרונולוגי. ראשית מבחין שלמה בירבעם, רואה כי הוא הוא "גָּבוֹר חֵיל" ו"עָשָׂה מְלָאכָה" ומפקיד אותו "לְכָל-סָבֵל בֵּית יוֹסֵף".

מה הוא הסבל המוזכר? בתקופת שלמה הועסקו העמים שנכבשו במלאכות הקשות והשוחקות ביותר. ככתוב במלכים א', ט', כ': "כָּל-הָעָם הַנּוֹתֵר מִן-הָאֲמֹרִי הַחֲתִי הַפְּרָזִי, הַחִי וְהַיְבוֹסִי, אֲשֶׁר לֹא-מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל, הֵמָּה... וַיַּעֲלֵם שְׁלֹמֹה לְמַס-עֶבֶד, עַד הַיּוֹם הַזֶּה". כלומר – עבדים. ההמשך גם כן מרתק: "כָּב וּמִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל, לֹא-נָתַן שְׁלֹמֹה, עֶבֶד: כִּי-הֵם אֲנָשֵׁי הַמִּלְחָמָה". כלומר, ניתן היה לקחת עבדים גם מבני ישראל, אך שלמה בחר לנצל אותם כחיילים. מכך עולה כי הפועלים הפשוטים היו משרידי עמי כנען, אך כל מערכת הפיקוח והשליטה, וכמובן המערכת השלטונית הכפופה למלך, הייתה מבני ישראל. כל אחד מהשבטים שלח מידי תקופה ידיום עובדות לשלמה כמס, ועל צוות כזה היה אחראי ירבעם שהיה אחראי על בניית "המילוא".

התנ"ך גם דואג להזכיר כי שלמה "בָּנָה אֶת-הַמִּלּוֹא--סָגֵר, אֶת-פֶּרֶץ עִיר דָּוִד אָבִיו". בניגוד לאביו דוד, שלמה חסם את הכניסה לעולי הרגל להר הבית (עיר דוד בפסוק), ובמקומה בנה את הארמון (המילא) לבת פרעה (המוזכרת בפסוק הראשון). אם כן, מסופר כי ירבעם הוא גיבור מלחמה ואיש ארגון המופקד על בניית ארמון לבת פרעה ברחבת הר הבית, החוסם את הכניסה לעולי הרגל. הדבר נוגד את שורשי אמונתו ומקומם אותו, והוא מורד בשלמה. אז נאמר "מ וַיִּבְקֹשׁ שְׁלֹמֹה, לְהָמִית אֶת-יִרְבְּעָם; וַיָּקָם יִרְבְּעָם, וַיִּבְרַח מִצָּרִים אֶל-שִׁישַׁק מֶלֶךְ-מִצְרַיִם, וַיְהִי בְּמִצְרַיִם, עַד-מוֹת שְׁלֹמֹה" (יש לציין כי היו סיבות נוספות למרד החורגות ממאמר זה).

לאחר צאתו מהעיר בדרכו למצרים, פוגש ירבעם את הנביא אחיה השילוני (משילה הקרובה) והוא לבוש בבגדים חדשים (עניין יקר בתקופה זו): "ל וַיִּתְּפֹשׂ אֲחִיָּה, בְּשִׁלְמָה הַחֲדָשָׁה אֲשֶׁר עָלָיו; וַיִּקְרָעָהּ--שְׁנֵים עָשָׂר, קָרְעִים. לֹא וַיֹּאמֶר, לִיִּרְבְּעָם, קַח-לָךְ, עֲשֵׂרָה קָרְעִים: כִּי כֹה אָמַר יְהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל, הִנְנִי קֹרֵעַ אֶת-הַמַּמְלָכָה מִיַּד שְׁלֹמֹה, וְנָתַתִּי לָךְ, אֶת עֲשֵׂרָה הַשִּׁבְטִים. לֵב וְהַשִּׁבְט הָאֶחָד, יִהְיֶה-לּוֹ". זו למעשה הנבואה אודות פילוג עשרת השבטים בראשו של ירבעם, לבין שבט יהודה בראשו של בנו של שלמה רחבעם. זאת ועוד, פירוש שמו המקובל של ירבעם הוא "ירב-עם" – יריב את ריב העם בדיוק כמו ירבעל ככתוב בשופטים, ו': "לֵב וַיִּקְרָא-לוֹ בַּיּוֹם-הַהוּא, יִרְבְּעֵל יֶאֱמַר: יִרְבַּ בּוֹ הַבָּעַל".

האירוניה תושלם חמש שנים לאחר מכן, כאשר שישק מלך מצרים יעלה על ירושלים (ע"פ הכתובים – ממלכים א', ל"א, י"ד), אך ירמוס ברגל גאוה כל חלקה טובה בממלכתו-החדשה של ירבעם – בן חסותו מן העבר הקרוב (ע"פ כתובת שישק).

פילוג הממלכה ועלייתו של ירבעם

לאחר מות שלמה עולה בנו רחבעם לשלטון, והוא בן נעמה העמונית (זכרו כיצד מתחיל הסיפור). רחבעם מגיע לשכם "כִּי שָׁכַם בָּא כָּל-יִשְׂרָאֵל, לְהַמְלִיךְ אֹתוֹ", וירבעם ששומע אודות מות שלמה חוזר לארץ (ממצרים) ופונה לרחבעם כנציג העם: "ד אָבִיךָ, הִקְשָׁה אֶת-עַלְנִי; וְאַתָּה עָתָה הִקָּל מֵעֲבָדְתָּ אָבִיךָ הַקָּשָׁה" (מלכים א', י"ב) רחבעם מתייעץ עם זקני העם שנותנים לו עצה טובה, ועם חבריו הצעירים אשר דווקא את דעתם הוא מקבל. הוא חוזר עם תשובה יהירה ולא חכמה: "יֹא עָתָה, אָבִי הָעָמִיס עָלֵיכֶם עַל כָּבֵד, וְאַנִּי, אוֹסִיף עַל-עַלְכֶם; אָבִי, יֹסֵר אֶתְכֶם בְּשׁוֹטִים, וְאַנִּי, אֲיֹסֵר אֶתְכֶם בְּעֶקְרָבִים".

התשובה מקוממת את העם, ועשרה שבטים ממנים מידית את ירבעם למלך עליהם, כאשר רחבעם נשאר לשלוט על יהודה מירושלים. ירבעם הינו המלך הראשון בממלכת ישראל לאחר פילוג הממלכה (כל זאת בשנת 928 לפני הספירה).

ירבעם נוקט בשורה של פעולות על מנת לחזק את ממלכתו. ראשית הוא מבצר את שכם: "וַיִּבֶן יִרְבְּעָם אֶת-שָׁכָם בְּהָר אֶפְרַיִם, וַיֵּשֶׁב בָּהּ" (מלכים א', י"ב, כ"ה). לאחר מכן פנה לטפל בחשש מן העתיד – שלושת הרגלים, כאשר בני ישראל עולים לבית המקדש. כך הדבר מתואר: "כֹּז וַיֹּאמֶר יִרְבְּעָם, בְּלִבּוֹ: עָתָה תָּשׁוּב הַמַּמְלָכָה, לְבֵית דָּוִד. כֹּז אִם-יַעֲלֶה הָעָם הַזֶּה, לַעֲשׂוֹת זִבְחִים בְּבֵית-יְהוָה בִּירוּשָׁלַם, וְשָׁב לֵב הָעָם הַזֶּה אֶל-אֲדֹנֵיהֶם, אֶל-רַחֲבָעָם מֶלֶךְ יְהוּדָה; וְהִרְגָנִי, וְשָׁבוּ אֶל-רַחֲבָעָם מֶלֶךְ-יְהוּדָה".

הוא מבין שהוא צריך למצוא לעם תחליף לבית המקדש: "כח ויָעֶץ הַמֶּלֶךְ--וַיַּעַשׂ, שְׁנֵי עֲגָלֵי זָהָב; וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים, רַב-לָכֶם מַעֲלֹת יְרוּשָׁלַם--הִנֵּה אֱלֹהֶיךָ יִשְׂרָאֵל, אֲשֶׁר הָעֵלְוֶךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם. כֹּט וַיִּשֶׁם אֶת-הָאֶחָד, בְּבֵית-אֵל; וְאֶת-הָאֶחָד, נָתַן בְּדָן". בכך חידש ירבעם מרכזי פולחן קדומים בִּדְן ובבית אל – בגבול הצפוני ובגבול הדרומי של ממלכתו – על מנת שישראל לא יעלו לירושלים. הוא הציב בהם את עגלי הזהב כדי לנתק את הקשר של המאמינים ממקדש ירושלים; סילק לוויים וכוהנים אוהדי בית דוד ממשרתם וחידש שירות של כוהנים "מקצות העם", כלומר מכל השבטים ולא רק משבט לוי. בנוסף יצר ירבעם חג חדש בחודש השמיני (יש האומרים כי זו חלופה לחג הסוכות) שמועדו מתאים יותר לאזור ממלכת הצפון. נראה שבכל מעשיו מנסה ירבעם "להחזיר עטרה ליושנה", ולחדש מסורות ומנהגים ישנים שבוטלו, ואפשר להניח שזכה בתמיכה מאוד רחבה למעשיו.

מלכותו של ירבעם לא האריכה ימים. אחיה מנבא לו אובדן שלטון בשל חטאיו (מלכים א', י"ד), ושישק מלך מצרים אמנם עלה על ישראל וכבש בה ערים רבות.

חטאיו של ירבעם, לפי המספר של ספר מלכים, הם בעיקר שני עגלי הזהב שבנה בִּדְן ובבית אל, וקביעת המועדים החלופיים לחגים. אלה הפכו ל"ציון" שמעניק המספר למלכים שעשו הרע בעיני ה' והלכו "בחטאות ירבעם בן נבט" (מלכים ב', י"ג, ב'). למרות זאת, חז"ל יודעים לומר כי "משיח בן יוסף - מזרע ירבעם בן נבט" (זהר, כי תצא, רע"ו, ע"ב).

נקודות רבות במהלך האירועים סביב פעילותו של ירבעם בן נבט קשורים הם זה בזה. הם ניזונים משנים רבות לאחר ומשליכים שנים רבות לאחר מכן.

הרי גופנא ארץ היין והמורדים

הרי גופנא, הם יחידה גיאוגרפית בשומרון שגבולותיה הם מצפון - נחל שילה, ממזרח - כביש 60, מדרום - נחל מודיעים, וממערב - קו לא מדויק באזור הדום ההר, כביש 446 או אפילו כביש 6.

נופם של הרי גופנא הוא נופ של שלוחות וואדיות עמוקים שכיוונם הכללי הוא מזרח-מערב. עקב כך אין ולו דרך עתיקה אחת מרכזית החוצה אותם מדרום לצפון (כיום יש שתי דרכים החוצות את הרי גופנא מדרום לצפון: כביש 450 נווה צוף-ביתילו-נחליאל-טלמון-דולב/דיר עמר-ראס כרכר, וכביש 446 לובן-עופרים-נילי-מודיעין עילית שהוא למעשה ציר עוקף נתב"ג).

דרך מרכזית שכן הייתה קיימת היא דרך מזרח-מערב, שעלתה על שלוחה מתונה מאזור ראש העין (אפק המקראית), דרך לובאן (בית לבן מימי בית שני) וחורבת תבנה (לפנים בירת מחוז תמנה), ועד לג'יפנא (לפנים בירת המחוז בימי בית שני), שם התחברה הדרך לדרך ההר המרכזית. דרך זו עברה בתוואי שלוחה גבוהה ורציפה, המשמשת כקו פרשת מים בין אגן נחל שילה מצפון (יובלו הדרומי – ואדי אל חכם) לבין אגן הניקוז של נחל איילון מדרום (יובלו הצפוני –נחל נטוף). לאורך דרך זו מצויים אתרים רבים, ביניהם כנסיות (כנסיית ברברה בעבוד, שייח קטרווני ב-אל עטארה ועוד), מצודות (אפק, דיר אבו משעל, ג'יפנא ועוד) ויישובים רבים (אפק, רנתיס, לובאן אל ע'רביה, בית אריה, עבוד, דיר אבו משעל, חורבת תבנה, דיר ניז'אם, נבי צליח, נווה צוף, אם צפא, עטרת, ביר זית, ג'יפנא, בית אל, רמאללה). דרך זו שאנו מכנים בשם "מעלה גופנא", שימשה בתקופה הרומית-ביזאנטית כדרך המרכזית שקישרה בין קיסריה (הבירה המנהלית) לירושלים (הבירה הדתית). עובדה מעניינת היא שלפי חישובים שונים, מתקבל שהמרחק בין ירושלים לקיסריה, דרך גופנא ואנטיפטריס, הוא הקצר ביותר. דרך זו המשיכה לשמש כדרך הנוחה ביותר לחצות את אזור הרי גופנא גם בתקופת המנדט הבריטי, בה נבנתה נקודת משטרה בנווה צוף (מסוג טיגארט, עליה נרחיב בהמשך). מצודה זו קיימת עד היום ומשמשת כמבנה בשימוש צה"ל.

החל מכניסת שבטי ישראל לארץ ועד לכיבוש המוסלמי (במשך כ-2000 שנה) ישבו באזור בעיקר יהודים.

כבר בספר שופטים נזכרת ההתיישבות בהר אפרים. יהושע נקבר "בגבול נחלתו בתמנת חרס בהר אפרים מצפון להר געש" (שופטים, ב', ט'), דבורה הנביאה ישבה "תחת תמר דבורה בין הרמה ובין בית אל בהר אפרים" (שופטים, ד', ה'), ואחד השופטים היה עבדון בן הלל הפרעטוני שנקבר בעירו "בארץ אפרים בהר העמלקי" (שופטים, י"ב, ט"ו).

עובדה מעניינת היא שכנראה לא רק בני אפרים התיישבו בנחלתם, אלא גם חלק מבני אשר, כנראה עקב כך שנחלתם לא נכבשה. דבר זה משתקף בשמות ישובים רבים באזור שמיוחסים לשבט אשר. כמה דוגמאות: השמות ברזית, יפלט, שועל ושלשה מופיעים ברשימת צאצאי אשר (בדברי הימים א', פרק ז', ל"מ-מ'), הנמצאים כולם בהר אפרים. ברזית מזכיר את באר זית של בית שני, הלא היא ביר-זית של ימינו. השמות שועל ושלשה נזכרים בתור "ארץ שועל" (אזור עפרה, שמואל א', י"ג, י"ז) ובתור "ארץ שלשה" (אזור כוכב השחר, שמואל ט', ד'). יפלט נזכר בפסוק המתאר את הגבול בין יהודה לאפרים: "גבול היפלטי" (יהושע ט"ז, ג').

הר אפרים עצמו נחלק למספר אזורים שכוננו "ארצות". בסיפור חיפוש האתונות מצוין כי אזור הרי גופנא נקרא אז בשם "ארץ צוף" (גופנא הוא שם מאוחר יותר). יתכן כי שם זה ניתן לו מאחר שהאזור צופה על מרחבים רבים, או מאחר שמכאן הגיעו צופים - נביאים (ברמה התגורר שמואל הנביא), ואולי על שם אחד מראשוני המתיישבים - צוף, ששמואל היה מצאצאיו. מבחינה ארכיאולוגית, נמצאו כאן אתרים רבים מתקופת בית ראשון (ולפניה), אך רובם לא נחפרו. ממצאים מעניינים הם היקבים המעידים על גידול גפנים ותעשיית יין באזור. גם הממונה על הכרמים בימי דוד נקרא שמעי הרמתי - אולי מן הרמה שבהר אפרים.

גם בתקופת הבית השני, ואף לאחר חורבן הבית, התקיימה באזור התיישבות יהודית צפופה. יוסף בן מתתיהו מתאר שארץ יהודה נחלקה לאחד עשר פלכים (מחוזות), מתוכם שלושה באזורנו. מחוז גופנא, שבירתו הייתה גופנא (ג'יפנא), ומצפון מזרח לו נמצא מחוז עקרה, ששם בירתו השתמר בכפר עקרה מול היישוב מגדלים. ממערב למחוז גופנא היה מחוז קטן נוסף הנקרא מחוז תמנה שבירתו מזוהה עם "חרבת תבנה" המצויה ממערב ליישוב נווה צוף.

ארץ המורדים

לאזור זה היסטוריה של מרידות, ועל המורד הראשון, ירבעם בן נבט, שמרד בשלמה ופיצל את הממלכה, כבר סופר במאמר זה.

להרי גופנא יש גם חשיבות רבה בסיפור המרד החשמונאי, שפרץ בכפר מודיעין בשנת 167 לפנה"ס. הכפר מודיעין עצמו מזוהה בחורבת מידיה המשמרת את השם מודיעין.

אורחות השלטון היווני במקום מוזכרות בספר מקבים א': "בחמישה עשר יום בכסלו בחמש וארבעים שנה בנו (היוונים) שקוץ משומם על המזבח... ובחמישה ועשרים לחודש הקריבו על הבמה אשר הייתה על המזבח" (מקבים א', נ"ד, נ"ט). מדיניות זו, של כפיית התרבות ע"י האימפריה היוונית, לא הייתה אופיינית לאימפריה. התרבות ההלניסטית התפשטה בכל רחבי האימפריה והעמים קיבלו אותה ללא כפיה. במקומות רבים נעשה "סינקרטיזם" – שילוב וזיהוי האלים המקומיים המסורתיים עם האלים היוונים החדשים, אולם המקום היחיד בו התהליך לא קרה בשלמות הוא יהודה (האליטה בירושלים למשל, דווקא אימצה את התהליך). הדבר העלה את חמתם של היוונים, והם החלו, אולי בעצת המתיוונים מבין היהודים, לכפות את ההשתחוות לצלם. מסיבה זו החליטו היוונים לבנות מזבח גם בכפר הקטן מודיעין.

פרוץ המרד מתואר בספר מקבים: "בימים ההם קם מתתיהו בן יוחנן בן שמעון כהן מבני יהויריב מירושלים וישב במודיעין ולו חמישה בנים... ויבואו אנשי המלך אשר היו כופים את הכפירה אל מודיעין העיר כדי שיעלו קורבנות, ורבים מישראל נגשו אליהם... ויאמרו (היוונים) למתתיהו: ראש ונכבד אתה, ועתה גש ראשון ועשה מצות המלך... ויען מתתיהו: חלילה לנו מעזוב תורה ומצוות לא נשמע לדברי המלך לסור מעבודתנו ימין ושמאל. וכאשר סיים לדבר את הדברים האלה, ניגש איש

יהודי להקריב על הבמה. וירא מתתיה ויקנא, וירץ וישחטו על הבמה ואת איש המלך הרג ואת הבמה הרס. ויקנא לתורה כאשר עשה פנחס לזמרי בן סלוא... ויקרא מתתיהו בקול גדול: כל המקנא לתורה והעומד בברית יצא אחרי! וינס הוא ובניו אל ההרים" (מקבים א', ב', א'-כ"ח) - אל הרי גופנא.

לא מפליא הדבר שליוונים היה קשה להילחם בארץ ישראל. הצבא היווני בנוי בעיקר למלחמה במישור (פלאנקס) וכאן - ההרים והגאיות, יחד עם ההכרות המעמיקה של יהודה ואנשיו את השטח, הקשו עליהם מאוד.

מודיעין

הקרבות במהלך המרד התרחשו גם באזורים אחרים (בית צור, בית זכריה, ירושלים). לאחר מות מתתיהו וקבורתו במודיעין, הקרב הראשון נערך מול אפולוניוס שהגיע מהשומרון (מצפון). יהודה עלה עליו, הרגו, ולקח את חרבו. בקרב השני: "וישמע סירון שר צבא ארם... ויגיע עד מעלה בית-חורון ויצא יהודה לקראתם במתי מעט... וינגף סירון ומחנהו לפניו וירדפום במורד בית-חורון עד הבקעה... והנשארם ברחו לארץ פלשתים" (מקבים א', ג', י"ג-כ"ה). ציר הרדיפה מבית-חורון ועד "הבקעה" - עמק איילון, חזר גם בניצחון האחרון של יהודה המכבי בקרב חדשה: "וירדפום דרך יום אחד מחדשה עד בואכה גזר" (מקבים א', ז', מ"ה). את ציר הרדיפה ואת עמק איילון ותל גזר ניתן לראות בבירור בציר הטיסה. לאחר שהדיחו את יהודה מירושלים, ברח יהודה חזרה להרי גופנא.

באקחידס, שליח מטעם האימפריה נשלח ליהודה על מנת "לעשות נקמה בבני ישראל", ועשה זאת באכזריות: "וישלח ויתפוס רבים מן העריקים, ואחדים מן העם וישחטם אל הבאר הגדולה" (מקבים א', ז', י"ט). לאחר קרבות כפר שלמה וחדשה, חזר באקחידס ארצה "ויסעו וילכו אל בארות... ויהודה היה חונה באלעשה... ויהודה נפל והנותרים נסו... וינוסו למדבר תקוע" (מקבים א', ט', ד'-ל"ג). בארות מזוהה בעיירה אל בירה שמסתתרת מאחורי רמאללה, ולידה נמצאת חורבת אל-עשי, המזוהה כאלעשה. מזכיר גם שישובים באזור קרויים על שם אותם אירועים: חשמונאים, מכבים, מתתיהו, לפיד, מודיעין, מבוא מודיעים.

גם בימי הורדוס המשיך השגשוג באזור, ומהמשנה אנו למדים שמכאן הביאו את היין השני באיכותו לבית המקדש: "מהיכן היו מביאין את היין [לנסכים לבית המקדש]? הקרותים והטוליים אלפא ליין, שניה להן בית רימה ובית לבן שבהר... כל המקומות היו כשרין אלא שמשם היו מביאין" (מנחות, ח', ו'). בית רימה מזוהה עם הכפר בית רימא ובית לבן - עם הכפר לובאן, שניהם באזור בית אריה. ממשנה זו, ומשם האזור אנו למדים שגם בימי הבית השני גידול הגפן היה הענף המרכזי.

מבחינת הממצא הארכיאולוגי אין כמעט אתרים שנחפרו, אך ברור לגבי אתרים רבים שהיה בהם ישוב יהודי בתקופה זו. באתרים רבים נמצאו שרידי בנינים, מקוואות, גתות ועוד. צפיפות היישוב בתקופה זו גרמה לניצול מקסימאלי של השטח מבחינה יישובית ומבחינה חקלאית. בתקופה זו אנו עדים לחקלאות הר (טרסות) וחקלאות שלחין מפותחות מאד. בנוסף, צפיפות דמוגרפית זו גרמה כנראה להגירה של יהודים כמעט לכל חלקי הארץ, בין היתר לגליל ולמרכז השומרון ("מחוז עקרב" למשל). שמו של בית כנסת בציפורי מתקופת התלמוד – "כנישתא דגופנה דציפורין" (נזכר בירושלמי ברכות, נזיר), יכול להעיד על הגירה לגליל, אך ניתן לייחס את הקמת בית הכנסת גם לפליטים שהגיעו מהאזור לאחר מרד בר כוכבא.

לאחר מרד בר כוכבא האזור התרוקן מתושביו היהודים ונוצר ריק התיישבותי. הרומאים חששו כי השומרונים שישבו מצפון (שלא השתתפו במרד בר-כוכבא) יתקדמו דרומה וישתלטו על השטחים הריקים. עקב כך החליטו כנראה להעניק את השטחים למשוחרי הצבא הרומי (וטרנים) כדי לשמור על השטח וגם להיטיב עם הלוחמים המשוחחרים. הם הקימו אחוזות חקלאיות, וילות רומיות (לדוגמא בכפר האורנים, או בחורבת פראוש בצמוד למחסום מכבים) ואף אתרי פולחן.

כשהאימפריה הרומית התנצרה, הפך האזור למקום של אחוזות וכפרים חקלאיים נוצריים בבעלות צאצאי אותם חיילים רומיים. באזור נסקרו מאות אתרים מהתקופה הביזנטית (הבולטים שבהם דיר סמען ודיר קלעה), מוכרות כנסיות רבות (דיר דקלה, דוויר, נבי ענר, חורבת סלעה מדרום למעלה לבונה ועוד). זו הסיבה לשימוש הרב בשם "דיר" בהרי גופנא, שאחד מפירושו בערבית הוא "מנזר" – דיר עמר, דיר איוב, דיר קדיס, דיר אבזיע, דיר שריף, דיר אל מיר, דיר דקלה, דיר ניז'אם ועוד.

האזור הגיע לשיאו בתקופה הביזאנטית, ומהתקופה המוסלמית ואילך חלה ירידה חדה בהתיישבות באזור, ובשנת 1967 היו כפרי האזור ספורים וקטנים מאוד.

הטיגארטים

מצודות הטיגארט הן חלק בלתי נפרד מנופי ארצנו עוד מתקופת שלטון המנדט הבריטי, וודאי נתקלתם בהן במהלך טיוליכם בארץ. אלו מבני אבן גדולים, בעלי מגדלים, חרכי ירי וצריחים. בעוד הבריטים עזבו את הארץ לפני שנים רבות, מצודות הטיגארט נשארו כאן, עומדות איתן, מצפון עד דרום ואף משמשות את משטרת ישראל וכוחות הביטחון עד היום. לא מדובר רק במבנים ישנים, כי אם בעדויות אבן הצופנות בחובן מורשת עשירה ומרתקת, המקיפה את תולדותיה של מדינת ישראל מימי המאבק להקמתה.

69 "מצודות הטיגארט" הוקמו בשנים 1938-1943 ברחבי הארץ. המפורסמות שבהן נטמנו במפת הזיכרון של מלחמת העצמאות בנבי-יושע (מצודת כ"ח), לטרון, עיראק-סואידן (מצודת יואב) ועוד. מרבית המצודות בנויות בתבנית אחידה של חומה היקפית, שבשני קצותיה קבועים צריחים, והן נושאות את שמו של קצין המשטרה הבריטי הבכיר סר צ'רלס טיגארט (Charles Tegar, 1881-1946). בניית המצודות הייתה ממפעלי הבנייה הגדולים ביותר בתולדות השלטון הבריטי בארץ ישראל בכלל, והמיזם הביטחוני הגדול שבהם בפרט. הן ניצבות היכן שהיו עמדות השליטה האסטרטגיות, לראיית הבריטים, במרחבי השטח הכפרי ובתחומי הערים המרכזיות בארץ ישראל המערבית.

את ההשראה למבני המצודה שאב טיגארט ממצודת המדבר בוואדי רם שבעבר הירדן. מצודה זו שהוקמה בראשית שנות ה-30 של המאה ה-20, הייתה חלק ממערך עמדות משטרה לאבטחת הגבול המדברי. מערך זה הוצע על ידי גלאב פאשה ששיקם באותה העת את הלגיון הערבי של עבדאללה מלך ירדן. תכניתה הכללית של מצודת וואדי רם דומה מאד לתכנית שהציע טיגארט: מבנה ריבועי עם שני מגדלי ביטחון בקצות האלכסון, כשבמרכז המצודה חצר פנימית רחבת ידיים.

בדצמבר 1937 הוזמן לארץ סר טיגארט, ובניגוד לאמונה הרווחת, לא היה הוא מהנדס ולא אדריכל, אלא איש משטרה מומחה בתחום הלוחמה בטרור, שהתקדם עד לתפקיד מפכ"ל משטרת כלכתה. בתשע שנותיו כמפכ"ל משטרת כלכתה בהודו נודע באכזריותו בעת דיכוי התקוממויות נגד השלטון הבריטי (עד היום סגורים לפני ההיסטוריונים מסמכי שיטות החקירה של טיגארט בהודו). תוך חודש וחצי הגיש דו"ח העוסק בדרכים לדיכוי המרד הערבי. הדו"ח כלל המלצות לבנות את גדר הצפון ואת מערך המצודות המשטריות. טיגארט פיקח על בניית גדר הצפון שהורכבה מגדרות תיל דו-שיפועיות וסילי קונצרטינות צפופים ביניהן, ושבע מצודות לאורך גבול הלבנון. כמו כן, פעל טיגארט לחיזוק מחלקת החקירות הפליליות (CID), ייבא כלבי דוברמן לארץ לפעילויות משטרה והציע להקים יחידות רכובות מורכבות מבריטים וערבים לשיטור הארץ. טיגארט הכניס לשימוש את שיטות החקירה שהנהיג בהודו, שכללו עינויים קשים.

בתוך חודשיים (יוני-יולי 1938) הקימו אלף פועלי חברת "סולל בונה" במו ידיהם 89 ק"מ של גדר באבטחת 300 נוטרי ההגנה.

ביוני 1938 חזר טיגארט לבריטניה, אך נוכח ההסלמה הביטחונית הוא נקרא בספטמבר לשוב לארץ ישראל לשלושה חודשים שהתארכו עד למאי 1939. תכנית הקמת המצודות נהגתה, הועלתה ואושרה בוועדת הדיור בראשותו, והייתה אמורה לספק מענה לבעיות שיכון השוטרים ופרישת תחנות המשטרה בארץ. נוכח התקדמות שמי אירופה נועדה התוכנית לשחרר את מרבית היחידות הצבאיות מהארץ ולהשאיר את משימות הביטחון על כתפי המשטרה. למעשה, בניית המצודות החלה באוגוסט 1939 לאחר שהמרד הערבי דוכא, וערב פרוץ מלחמת העולם השנייה. וילסון בראון, שעמד בראש מחלקת העבודות הציבוריות המנדטורית (מע"צ), ניהל את מבצע הבנייה, כשמרבית המצודות נבנו בידי חברת "סולל בונה" ההסתדרותית וקבלנים יהודים. באוגוסט 1941 הושלמה בניית המצודה ה-55 והאחרונה באל-חמה.

בתוך 19 חודשים תוכנן ובוצע מיזם הבינוי הגדול ביותר של ממשלת המנדט, תוך כדי המלחמה העולמית. ביולי 1943 נבנו שבע מצודות נוספות בשומרון ובשפלת יהודה. קרויזר, שניהל את המיזם, התכוון לקרוא למצודות על שמו, אלא שבשפת העם דבק בהן הכינוי "טיגארטים", בגלל אישיות השלטנית של מתכנן.

התחנה בדיר קדיס, שנקראה במקור על שם היישוב נעלין, הוקמה בגל השני של התחנות בשנת 1943, על פי החלטת הנציב העליון והייתה אחת מהתחנות האחרונות שהוקמו. ככל הנראה הוקמה התחנה על בסיס של מבנה קיים. בשל כך שולבו בה אלמנטים השונים מהמצודות המוכרות, ובראשם חלונות מקושטים וחיפוי אבן, בדומה לתחנה השוכנת בשולי היישוב נווה צוף, קילומטרים אחדים מתחנה זו.

כתוצאה מלקחי המרד הערבי, נבנו המצודות כך שתוכלנה לעמוד בפני מצור ממושך. במגדלים נבנו שני מכלים גדולים בנפח 21 מ"ק כל אחד. בנוסף בנו הבריטים בחלק מהמקומות גם מאגרים תת-קרקעיים ענקיים מתחת לתחנה או בקרבתה. על הר אגר, שליד מעלות, אף נבנה משטח בטון מיוחד בשטח של 5,000 מ"ר, שאסף את מי הגשמים והוביל אותם בצינור תת-קרקעי אל מאגר תת-קרקעי ענק בנפח 1,255 מ"ק, שנמצא בחצר התחנה.

אחת מדאגותיו העיקריות של טיגארט הייתה לביטחון השוטרים ובני משפחותיהם. עקב כך נבנו במצודות המשטרה גם דירות עבור השוטרים ששירתו במקום. הן כללו חדרים משותפים עבור השוטרים הרווקים, ודירות קטנות עבור שוטרים בעלי משפחות. בזיכרונותיהם של ילדי שוטרים ארץ ישראלים מופיעים סיפורים מעניינים אודות החיים בתוך תחנת משטרה. ד"ר רות לוינסון, בתו של פקד שלמה זיילד ז"ל, מפקד תחנת רחובות בשנות החמישים, זוכרת כי "כאשר החבר שלי בא לבקרני בדירה המשטרתית, היה עליו להתייבב לפני היומנאי ולהסביר את מטרת ביקורו..." כמו כן, מספרת ד"ר לוינסון, כי "לפעמים היה מובא עציר בשעת לילה, כאשר המטבח המשטרתית היה סגור, ואם הוא היה רעב, אבא עלה הביתה והכין לו כריך וכוס תה".

על אף שהוקמו בעקבות המרד הערבי, הראשונים להתקיף את המצודות היו דווקא ארגוני המחתרת היהודית, במסגרת מאבק היישוב העברי לעצמאות. בתאריך 22 בפברואר 1946 ביצע הפלמ"ח את "ליל המשטרות", במהלכו פוצץ אגף במצודת שפרעם. התקפה נועזת במיוחד ביצעו אנשי האצ"ל בתאריך 23 באפריל של אותה השנה, כאשר פשטו לאור היום על משטרת רמת גן ושדדו את כלי הנשק. במבצע זה נפל בשבי הלוחם דב גרונר, אשר הוצא להורג על ידי הבריטים. פרט לאלה ביצעו המחתרות פעולות נוספות כנגד תחנות המשטרה ברחבי הארץ.

במהלך מלחמת העצמאות הפכו מצודות המשטרה, בשל מיקומן ועוצמתן, לבסיסים נחשקים, וקרבות רבים ועקובים מדם נערכו על השליטה בהן. בין היתר, ראוי לציין את הלחימה על משטרת נבי יושע (מצודת כ"ח - על שם 28 חללי צה"ל שנפלו בניסיונות לכבשה), את הניסיונות הכושלים לכיבוש משטרת לטרון, את שמונת הקרבות על משטרת עיראק-סוידאן (מצודת יואב – "המפלצת") ואת הלחימה העזה על משטרת גשר. חלקן של המצודות בלחימה לא תם עם שביתת הנשק בשנת 1949.

מאחר שחלק מהמבנים עבר לידי הלגיון הערבי הירדני והצבא המצרי, הותקפו אלה על ידי כוחות צה"ל, במסגרת פעולות תגמול שבין המלחמות ובמהלך מלחמת ששת הימים. בשנת 2002, עם פתיחת מבצע "חומת מגן", שבו מצודות הטיגארט להיות יעד צבאי, כאשר כוחות צה"ל פעלו כנגד בסיסי הרשות הפלסטינית שפעלו מתוכן.

בתום מלחמת העצמאות, היה טבעי שהמשטרה תמשיך להשתמש במבני הטיגארט. פרט לתחנות משטרה, משמשות מצודות טיגארט בישראל גם כאתרי הנצחה (מצודת יואב – אתר הנצחה לחטיבת גבעתי, לטרון – מוזיאון השריון ואתר ההנצחה של החי"ל), כבסיסי צבא וכמתקני כליאה של השב"ס (ככלא מגידו – שם הוחזק אדולף אייכמן וכלא 6 הצה"לי). חלק מן המבצרים נטושים, ואחד ממבצרי טיגארט שעברו לרשות הרשות הפלשתינית הפך להיות ה"מוקטעה" הידועה ברמאללה. גם מצודות המשטרה האחרות הפכו להיות מרכזי השלטון הפלשתיני.

חורבת דיר סמען

חורבת דיר סמען (חורבת מנזר שמעון) היא חווה חקלאית ביזנטית, מן הגדולות בשומרון, שהשתמרה באופן מרשים. החווה, שהוקמה על אם הדרך הראשית באותה עת, כוללת מתקנים חקלאיים רבים, ובהם בתי בד, גתות, בורות מים, בריכות אגירה ועוד. למרות שמו של האתר לא ידוע על פעילות של נזירים במקום, ונראה כי השם נועד להדגיש את היות החווה בבעלות נוצרית.

השלב הקדום בחווה הוא מן התקופה הרומית, בראשית המאה השנייה לספירה. מתקופה זו שרדו גת חצובה ובית בד. בתקופה הביזנטית, כנראה במאה השישית, הורחבה החווה מאד, ורוב הממצאים באתר הם מתקופה זו. נראה כי החווה חרבה וניטשה בעקבות הכיבוש הערבי, עם שקיעת תעשיית הגפן בארץ ישראל בשל האיסור המוסלמי לשתות יין. ייתכן כי יש לתארך את האולם הגדול והמקורה בקמרון חבית שבצפון החווה לתקופה זו, שכן הוא שונה בסגנונו משאר המבנים.

האימפריה הביזנטית הייתה ידועה באכזריותה, והקימה עליה מרידות רבות מהעמים עליהם שלטה. עקב כך הוקמו שרשרת מנזרים נוצריים ששימשו כמבצרים, והוגדרו קו גבול ברור בין נתיני הקיסרות הנוצרית לבין השומרונים ילידי המקום, כדי לדכא את המרד שפרץ מפעם לפעם. דיר סמען – מנזר שמעון הוא אחד המבצרים בשרשרת, שהשתמר בצורה מופלאה עד ימינו. ברחבי השומרון אותרו 28 אתרים ששמן מתחיל במילה 'דיר', אך רק באלה שבדרום השומרון, כמו בחורבת דיר סמען, השתמרו עיטורים וחפצים נוצריים, הכוללים צלבים ואגני טבילה. הדבר מלמד על הרס מכוון של סממנים נוצריים בצפון השומרון על ידי השומרונים, דבר שנבלם בקו החוות החקלאיות.

החווה עשירה מאד בשרידי עיטורי-אבן מסוגננים, שעליהם תבליטים צמחיים וצלבים. נראה כי עיטורים אלה שובצו במשקופים ובקירות החווה, והם מעידים על דתם של בעליה. בין היתר ניתן למצוא גם אגני טבילה וכלי פולחן נוצריים, וכן תבליט של שעון שמש (כה מיוחד שמסוגל להכיל מאמר שלם נפרד), הקבוע בגת הענקית שבצפון החווה.

תודות:

לאורי הרטמן על העריכה.

לדודי הולנדר הטייס.

עד הפעם הבאה - נתראה!!!

אבי הרטמן

קישור לסרטון: לחץ כאן

להורדת המסלול בפורמט Google Earth: [לחץ כאן](#)

להורדת המסלול בפורמט עמוד ענן: [לחץ כאן](#)

להורדת המסלול בפורמט : gpx **לחץ כאן**

למזג אויר במנחת עין ורד : לחץ כאן

למפת : Google Maps לחץ כאן

